

РЕАБІЛІТАЦІЯ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ВЕТЕРАНІВ ЯК ЧИННИК ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Моргунов О. А., Швець Д. В.

ВСТУП

На війні в Україні багато її героїв отримують поранення різного ступеня важкості. Так за даними МОЗ України за три роки повноцінного масштабного вторгнення росії на територію України складова травматизму військових складає наступні показники: в структурі пошкоджень найбільшу питому вагу становлять поранення та переломи кінцівок – 53 % (причому нижніх кінцівок 60% від загальної кількості); найтяжчі ушкодження заподіють мінно-вибухові поранення більше кінцівок і голови – 30% та майже 20% – ожогових пошкоджень шкіри та внутрішніх органів ¹. Звичайно, їм надається перша медична допомога та лікування у військових госпіталях та спеціалізованих медичних закладах. Але дуже важливе значення має також і наступна реабілітація військовослужбовців для повного відновлення їх функцій та можливості повноцінно працювати й жити в суспільстві, тобто не лише фізична і психологічна реабілітація, але і повноцінне повернення з війни у мирне життя – соціалізація.

Одним із пріоритетних напрямків військово-медичної доктрини України є створення цілісної системи медичної в тому числі (фізичної та психологічної), соціальної та професійної реабілітації для повернення у найкоротший термін постраждалих військовослужбовців та ветеранів до військових лав або до трудової діяльності та соціальної активності. В той же час слід засвідчити, що ні на нормативному рівні, ні на методологічному та організаційному рівні системи напрацьованих практикою ефективних методик реабілітації військовослужбовців не визначено, що потребує дослідження різновидів таких методик в тому числі тих які застосовуються в зарубіжній практиці, їх систематизації та вироблення механізмів впровадження в Державній програмі реабілітації військовослужбовців.

¹ Звіт центру здоров'я за 2024 (форма №51): Офіційний сайт Центру громадського здоров'я МОЗ України. URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/statdanMMXIX.html> (дата звернення: 17 лютого 2025).

Стан наукової розробки тематики роботи. Наукові розробки щодо винайдення та впровадження різних методик реабілітації військовослужбовців на теренах сучасної наукової думки здійснювались в межах досліджень українських науковців у сфері медицини, психології, соціології та права. Зокрема, в роботі Сущенко Л., Кукса В., Міхеєнко О. розглядаються питання медичної та психологічної допомоги ветеранам, включаючи аспекти їх соціальної адаптації до мирного життя². В роботі Колесніченко О.С. на рівні монографічного дослідження виокремлено засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців³. В роботі К.М. Куркова, Л.І. Луценко-Миськів аналізується стан чинного законодавства у сфері медичної реабілітації та пропонуються зміни для його вдосконалення⁴. В дослідженні Литвин Н.А., Кочугур І.В. звернуто увагу на важливість психологічної реабілітації та проблеми, пов'язані з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) серед військовослужбовців⁵; в роботі Баско А.В., Собакарь А.О., Миронюк С.А. здійснюється аналіз методик реабілітації військовослужбовців, стан функціонування та розвиток реабілітаційних центрів як один із напрямів діяльності органів місцевого самоврядування⁶.

В той же аналіз сучасних методик реабілітації військовослужбовців та практик їх впровадження в системі реабілітаційних центрів як одного із напрямків діяльності органів публічної влади в цілому та органів місцевого самоврядування зокрема не був предметом комплексного наукового дослідження, що й зумовлює необхідність та доцільність його проведення в межах військової та оборонної доктрини України. Отже вибір раціональний методик, порядок їх застосування є запорукою успішної реабілітації військовослужбовців та повернення їх до повноцінного життя та використання їх досвіду в укріпленні обороноздатності України. Крім цього одним із ключових

² Реабілітація військовослужбовців в Україні. Загальні проблеми та особливості організації під час воєнного стану. Київ : ВД «Професіонал», 2022. 406 с.

³ Колесніченко О. С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців : монографія. Харків : ФОП Бровін О. В., 2018. 488 с.

⁴ Куркова К. М., Луценко-Миськів Л. І. Правове регулювання реабілітації військовослужбовців. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2024 р., № 1 (83), том 2. С. 53–58.

⁵ Литвин Н. А., Кочугур І. В. Нормативно-правове регулювання медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців внаслідок воєнних конфліктів. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2023. С. 237–240. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/57.pdf

⁶ Баско А. В., Собакарь А. О., Миронюк С. А. Методики реабілітації військовослужбовців, стан функціонування та розвиток реабілітаційних центрів як один із напрямів діяльності органів місцевого самоврядування. *Rehabilitation & Recreation : науковий журнал*. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Том 18, № 1. 240 с. С. 78–94.

напрямків діяльності держави в цілому та місцевих громад є визначення стану та забезпечення розвитку реабілітаційних центрів як одних із шляхів укріплення обороноздатності держави та реалізації захисту найбільш цінних конституційних прав громадян – права на життя та охорону здоров'я.

Матеріали та методи дослідження. Виходячи з окресленого предмета дослідження, нами було обрано комплексний підхід до застосування методів наукового пошуку. Методологічну основу дослідження складає діалектичний метод, застосування якого дозволило всебічно розкрити природу «системи реабілітаційних методик, які можуть застосовуватись до військовослужбовців» як організаційної, медико-профілактичної, соціальної та психологічної форми забезпечення збереження життя та здоров'я захисників України. Системно-структурний метод використаний для аналізу нормативних документів щодо організації реабілітаційної діяльності з військово-службовцями. Метод концептуально-порівняльного аналізу застосовано для виокремлення сучасних дієвих зарубіжних практик реабілітаційної діяльності з особовим складом збройних сил різних країн у ході бойових дій. Використання цих методів дало змогу вивчити напрацювання в зазначеній галузі, провести огляд та аналіз отриманих іншими вченими даних для їх подальшої систематизації та узагальнення.

На виконання мети дослідження заплановано виконання наступних *дослідницьких завдань*:

- визначення правових засад реабілітації та соціалізації військовослужбовців;
- визначення системи реабілітаційних методик, які можуть застосовуватись до військовослужбовців та напрямків її впровадження;
- аналізу міжнародних практик впровадження реабілітаційних методик до військовослужбовців, можливості їх впровадження в Україні;
- дослідження практики розвитку реабілітаційних центрів для військовослужбовців;
- виокремлення соціалізації військових ветеранів у форматі ветеранських хабів.

1. Правові засади реабілітації та соціалізації військовослужбовців

Створення сучасної системи реабілітації військовослужбовців в Україні є невід'ємною складовою надання медичної допомоги в умовах збройного конфлікту, одним з провідних принципів

«Воєнно-медичної доктрини України»⁷, та повністю узгоджується із Законами України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я»⁸.

Нормативно-правовими актами, якими в тій чи іншій мірі визначені загальні засади здійснення реабілітації військовослужбовців є: Закони України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників АТО» (2015 р.), «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (2017 р.), «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»⁹; Розпорядження Кабінету Міністрів «Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників АТО» (2015 р.); накази Міністра оборони України «Про затвердження довгострокової програми медичної реабілітації військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України» (2004 р.), «Про затвердження Інструкції про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медикопсихологічної реабілітації у Збройних Силах України»¹⁰.

В той же час слід засвідчити, що жодних спеціальних норм щодо організації реабілітаційної діяльності з цією категорією військовослужбовців чинним законодавством не передбачено, не розробленими та не затвердженими на рівні інструктивних документів (норм) залишаються методики реабілітації військовослужбовців. Наразі цю нішу займають методичні розробки, які розроблені спеціалістами у сфері медицини та психології переважно в межах грантових проєктів та впроваджуються як експериментальні моделі реабілітації військовослужбовців в окремих реабілітаційних центрах, знову з таки створених за підтримки громадських організаторів – донорів. Таким чином слід констатувати що єдиного правового та організаційно-методичного державного механізму впровадження методик реабілітації військовослужбовців не впроваджено, що потребує однозначного концептуального рішення та впровадження в Державній програмі реабілітації військовослужбовців.

⁷ Воєнно-медична доктрина України: постанова Кабінету міністрів України від 31.10.2018 № 910. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/910-2018%D0%BF#Text> (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

⁸ Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>. (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

⁹ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII (зі змінами від 03.07.2020 № 720-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>. (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

¹⁰ Про затвердження Інструкції про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медикопсихологічної реабілітації у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 04.11.2016 № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1538-16#n12> (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

2. Система реабілітаційних методик, які можуть застосовуватись до військовослужбовців та напрямків її впровадження

Медична практика провідних медичних установ України напроцьовувала програми реабілітації для військовослужбовців, спрямовані на відновлення фізичного, психологічного та соціального стану. Цікавою є думка окремих вчених, які виділяють три етапи реабілітації: госпітальний, санаторний і поліклінічний, зокрема, на їх думку «госпітальному етапі реабілітація здійснюється не автономно, а в тісному зв'язку з лікувальним процесом, доповнюючи і підвищуючи його результативність. Саме тому розробка методів медичної реабілітації здійснюється з урахуванням лікування поранених і хворих, а проведення реабілітаційних заходів є складовою частиною всього лікувально-відновлюваного процесу; на санаторному етапі здійснюється реабілітація осіб, які після купування хворого направляються в санаторній на будь-якому із проміжків стаціонарного лікування, і заключну, яка проводиться після завершення госпітального лікування; на амбулаторно-поліклінічному етапі проводиться диспансерне спостереження, виконуються заходи із підтримки працездатності, попередження вторинних і пізніх ускладнень, здійснюється поступове включення потерпілих у професійну діяльність¹¹.

Встановлено, що при проведенні комплексної реабілітації високо-ефективними є різні види тренінгів – спеціалізовані, професійні, комунікативні, соціально-психологічні, адаптивні з виокремленням чіткого алгоритму структурних елементів, специфічних рис, принципами і правилами проведення, комплексом методів (групова дискусія, ігрові методи, вербальні й невербальні техніки, методи тілесної терапії) і технік (активного слухання, інформаційні техніки, медитативні техніки).

Аналіз вітчизняних та світових практик реабілітації військових дає можливість виокремити найбільш сучасні та дієві форми (види) реабілітації та розкрити їх зміст.

Фізична реабілітація. Після лікування в госпіталі військовослужбовці стикаються з проблемою відновлення своєї функціональності. Фізична реабілітація військовослужбовців після поранень потребує тривалого часу, який може тривати від 1–2 до 5–6 місяців і більше. Таке реабілітаційне лікування спрямоване на відновлення організму після завершення гострого періоду та часто дозволяє уникнути первинної інвалідності чи перешкодити подальшому

¹¹ O. Sokolova, N. Vasiuk, Y. Radysh, Rehabilitation service: terminology, classification, features and principles (the issue of state regulation rehabilitation of the armed forces ukraine). *Інвестиції: практика та досвід*. № 23/2015. С. 148–154.

погіршенню стану. Адже наслідки поранень та тривала прикутість до ліжка з обмеженням рухливості призводять до атрофії та ослаблення м'язів, формуються контрактури, які не дають можливості повноцінно рухатись. Це дуже важливе завдання, без якого неможливе повноцінне повернення військовослужбовця до мирного життя. Більшість сучасних реабілітаційних центрів для військових АТО створено на базі шпиталів та лікарень. Вони є у Львові, Луцьку, Києві, Дніпрі, Харкові, Черкасах, Миколаєві та інших містах України. Завдяки допомозі експертів та волонтерів з-за кордону, в сучасних центрах встановили новітніші системи реабілітації – ерготерапії (відновлення втрачених рухових навичок у побуті), кінезотерапії (метод лікування рухом та навантаженнями), зали ЛФК з тренажерами та інші. За постановленням уряду України кожен працюючий українець має право на проходження після стаціонарного лікування оплачуваного курсу реабілітації безкоштовно на базі реабілітаційних відділень санаторно-курортних закладів.

Ігрова реабілітація. В Україні з'явилися кабінети інтерактивної реабілітації Iгex за канадською методикою. Ця реабілітація відбувається в ігровій формі: футбол, волейбол, парашут. В ході реабілітації пацієнт бачить себе на екрані героєм спортивної гри, де за правильні рухи дають бали, а система імітує рухи, вона змушує людину згадати, як працює його рука, нога. Людина грає, гра відволікає її від больового синдрому і дає можливість розробити суглоби та сформувати новий руховий стереотип.

Психологічна реабілітація. Повномасштабної і правильної психологічної реабілітації воїнів в Україні сьогодні немає. Наразі державна психологічна допомога для ветеранів ЗСУ передбачена у двох варіантах: у військовому госпіталі у випадку поранення; через сімейного лікаря, який дасть скерування до психолога. Тому тисячі бійців повертаються у мирне життя без адаптаційного періоду – після пережитих жахів, з поламанною психікою, нічними кошмарами і нездатністю продовжувати звичайне життя, і часто їх історії закінчуються цілковитим розчаруванням у всьому, що відбувається навколо. Як підсумок – безліч бійців з надломленої психікою, які можуть стати новим «втраченим поколінням». Саме тому зараз держава активно створює реєстр фахівців, які надаватимуть психологічну допомогу. Також психологічна реабілітація успішно налагоджується психологами на волонтерських засадах – з перших

днів війни в мережі існує безліч пабліків, що надають допомогу онлайн, безкоштовно і анонімно¹².

Дружня реабілітація. Учасники бойових дій після повернення до мирного життя, з одного боку, відчувають непереборну потребу знову «зануритися» у минуле, у військову обстановку; з іншого – глибоке почуття провини перед загиблими товаришами за те, що вони самі залишилися живими; і з третьої, – необхідність «виговоритися», виплеснути свій біль, що не вщухає, і одночасно донести свою особисту правду про війну до інших. До того ж, люди, що повернулись з фронту, часто жаліються на неприйняття суспільством: поки вони воювали, люди в містах живуть звичайним життям і ходять до кафе, а до самих ветеранів зовсім не ставляться як до героїв. Більше того, часто колишніх військових уникають і вважають агресивними, до них є упереджене ставлення при прийомі на роботу, саме тому вони часто ізолюються та не бажають спілкуватись з людьми. Зараз в Україні опановують незвичайний вид реабілітації для бійців, які повернулися з зони бойових дій – дружню реабілітацію. Це різновид соціальної та психологічної реабілітації, утім допомогу тут надають не лікарі, такі ж колишні військові, а самі центри створено не на базі лікарні. Таким чином спілкування в групах відбувається з позиції рівного та побратима, друга, а не з позиції лікаря і хворого¹³. Такі центри існують як офлайн, так і можна знайти групу дружньої реабілітації онлайн – наприклад, в соцмережах.

Родинна реабілітація. Наслідки війни у всіх проявляються по – різному: хтось може пристраситися до алкоголю, інші намагаються максимально ізолюватися від суспільства, треті стають імпульсивними і запальними. Особливість українців в тому, що вони не звикли звертатися за психологічною допомогою, а просто замикаються в собі. До психолога бійці приходять вже тоді, коли повністю втратили надію на те, що все "само пройде". Люди продовжують займатися самоликуванням або ж просто пускають все на самоті, а сім'ї і друзі не завжди звертають увагу на внутрішні переживання і не поспішають звертатися по допомогу. Утім це дуже важливо. Недарма у розвинених країнах військовим надають 12 місяців відпустки для реабілітації, адже багато місяців людина буде буквально вчитись жити наново. Тому, для

¹² Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Остапчук В. В. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення : методичний посібник. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

¹³ Бриндіков Ю. Л. Організаційно-педагогічні умови дієвості реабілітаційної діяльності з військовослужбовцями Збройних Сил України, що приймали участь у бойових діях. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : «Педагогіка і психологія»*. Дніпропетровськ : Приватний вищий навчальний заклад «Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля», 2018. С. 69–75.

того, щоб допомогти ветеранам війни повернути своє життя в потрібне русло і перестати здригатися ночами від страшних спогадів, потрібен не тільки контроль з боку держави, а й підвищена увага з боку близьких і рідних. Доведено, що в люблячих дружніх родинах реабілітація військового відбувається набагато швидше та ефективніше. Зараз створено безліч онлайн та офлайн груп для постраждалих від війни, де спеціалісти навчають рідних, як підтримати військового, що повернувся з фронту, на що звернути увагу та що проконтролювати, а коли і вчасно звернутись до лікаря. Кожен член родини військового має усвідомлювати, що повертатись до мирного життя важко, тому потрібна підтримка.

Соціальна реабілітація. Мирне життя з головою занурює воїна до бюрократичних лабіринтів країни. Тепер ветерану треба думати, як оформити документи учасника бойових дій, як знайти роботу, щоб утримувати сім'ю. І найголовніше питання – як вливатися та жити у суспільстві тих, хто не воював. Уряд активно розробляє програми підтримки військовослужбовців, щоб допомогти їм повернутися до громадянського життя. Зараз вже відкрито безліч груп та центрів безкоштовної соціальної реабілітації. Працюючи у групі, колишні військові налагоджують соціальні навички, долають неконструктивну фіксацію у своєму стані, розвивають інші аспекти особистості, налагоджують контакти, відновлюють здорову комунікацію, звикають до спокійного розслабленого стану.

Освітня реабілітація. Випадаючи на місяці, а то і роки зі звичайного ритму життя, люди не можуть влаштуватися на роботу дуже довго. По-перше, вони втратили всі свої бізнес-контакти, за якими можна знайти роботу. Крім того, багато хто втрачає за цей час професійні навички. Також, після отримання травм деякі види роботи стають недоступними. Важливою складовою переходу військових на цивільну кар'єру є здобуття нових вмінь та навичок. Саме для цього Міністерство у справах ветеранів підписало меморандум з понад 30 вишами, де ветерани можуть здобувати цивільну спеціальність. Також існує багато курсів та освітніх програм онлайн, які зараз є безкоштовними для українців – як в Україні, так і у найвідоміших університетах світу.

Бізнес-реабілітація. Уряд України активно надає підтримку ветеранському підприємництву. Для українських захисників та захисниць передбачена програма з підтримки ветеранського бізнесу. Зокрема мова йде про менторські програми, які скеровані на те, щоб навчити військовослужбовців проєктній діяльності та як правильно подаватися на ті чи інші грантові програми. Також держава надає гранти на бізнес, наприклад, Український ветеранський фонд запустив конкурсну

програму #Варто, в рамках якої надаватиме фінансування бізнесу ветеранів та членів їхніх родин на конкурсній основі.

3. Аналіз міжнародних практик впровадження реабілітаційних методик до військовослужбовців, можливості їх впровадження в Україні.

На сьогодні Україна в період триваючої агресивної війни спрямованої на захват її територій та завдання значних втрат матеріальних та людських ресурсів все більше жертвами стають військовослужбовці, які щодня піддаються значному стресу, фізичним та психологічним травмам та в результаті такого тиску потребують медичної, психологічної, соціальної та іншої реабілітації, яка має базуватись на передових світових методах, належним чином апробованих та визнаних як ефективні в тих країнах, які мають досвід післявоєнної реабілітації військових. Наразі нижче необхідно здійснити аналіз такого досвіду та визначити можливості та перспективи його впровадження.

Досвід Ізраїлю. В Ізраїлі існує найбільш ефективна система психологічної реабілітації військовослужбовців, особливо практика реабілітації Посттравматичних стресових розладів (ПТСР) та інших психологічних проблем, які пов'язані з переживаннями військовослужбовцями бойового стресу. Ізраїль має багаторічний досвід у вирішенні цієї проблеми. Саме в цій країні чи не найкраща в світі організація психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам, і членам їхніх родин. В Ізраїлі існує загальне усвідомлення важливості психологічної підтримки ветеранів. Це проявляється у сприянні держави, суспільства та військових структур у розробці та реалізації програм, спрямованих на забезпечення добробуту та психологічного здоров'я ветеранів, що є дуже важливим. В країні розроблено різноманітні програми та послуги, спрямовані на надання підтримки та поліпшення якості життя ветеранів, які стикаються з психологічними проблемами, пов'язаними з бойовим стресом. Основна сутність цих програм полягає у комплексному та індивідуалізованому підході до реабілітації та супроводу ветеранів, з орієнтацією на їх потреби та унікальні ситуації особистого досвіду¹⁴. На особливу увагу заслуговує ізраїльська реабілітаційна програма військовослужбовців після демобілізації, спрямована на те, щоб жоден борець не залишився наодинці навіть із незначною проблемою. Ця програма передбачає

¹⁴ Вдовіченко Оксана, Соколова Ірина, Педченко Олександра, Степанова Сніжана, Фролова Ольга. Психологічна реабілітація і супровід ветеранів війни: досвід ізраїлю. *Zeszyty naukowe wyższej szkoły technicznej w katowicach*. 2023, nr 16. s. 107–118. doi: 10.54264/0066.

підготовку близьких і рідних демобілізованого до його повернення додому. Діяльність підрозділу з реабілітації та роботи з демобілізованими спрямована на розроблення реабілітаційних програм, створення та/або підтримку спеціальних центрів анонімної допомоги, супровід військовослужбовців з інвалідністю, супровід бійців із бойовою психічною травмою, надання соціальної допомоги. Ізраїль як країна, що знаходиться у постійному стані конфлікту та воєнних дій, має широкий спектр програм та послуг, спрямованих на підтримку та реабілітацію своїх ветеранів. Визначено, що ізраїльська система складається з п'яти великих підрозділів: підрозділу діагностики, профілізації та профорієнтації; служби психологічної підтримки військовослужбовців; підрозділу з реабілітації та роботи з демобілізованими; служби підтримки цивільного населення за кризових ситуацій; служби роботи із сім'ями постраждалих. Ізраїльські фахівці-психологи, психотерапевти, реабілітологи розробили ефективні методики, спрямовані на покращення як фізичного, так і психологічного стану ветеранів, допомогу у подоланні посттравматичного стресового розладу та інших психологічних проблем, що виникають після переживання бойового стресу¹⁵. Вивчення досвіду Ізраїлю щодо цього питання може допомогти Україні у розробці і вдосконаленні своєї системи надання допомоги військовослужбовцям, ветеранам та їх родинам.

Досвід США. Та все ж найбільш системний підхід до реабілітації військових застосовується в США, як країні яка має найпотужнішу армію у світі, яка досить часто порівняно з збройними силами інших країн бере участь в бойових діях по захисту територіальної цілісності і міжнародної безпеки в так званих «гарячих точках» або в країнах (континентах) де існує загроза світовій безпеці, тому і досвід США є корисним для України. Проблемами тих, хто повернувся з війни фізично, але залишився на ній ментально, і зараз займається один із департаментів міністерства у справах ветеранів США, яке є другим за величиною після міністерства оборони з персоналом близько 280 тисяч осіб та бюджетом близько 200 млрд доларів на рік. Міністерство займається здоров'ям ветеранів, їхніми пільгами, страхуванням та іпотеками, призначеннями пенсій та допомоги, відповідає за поховання ветеранів – від виплат допомоги на поховання та до утримання військових кладовищ. На медичне обслуговування ветеранів із 200-мільярдного відомчого бюджету виділяється майже 40%. Більше (57%) йде лише на виплату різних допомог, компенсацій та пенсій.

¹⁵ Осьодло В. І., Хміляр О. Ф. Психологічна допомога військовослужбовцям: досвід армії Ізраїлю. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Київ. 2016. С. 80–83.

У розпорядженні міністерства у справах ветеранів США знаходяться 153 госпіталі, 103 реабілітаційних центри, 962 муніципальні клініки, 139 будинків для людей похилого віку та інвалідів, 139 підрозділів, що здійснюють медичний догляд вдома, 300 багатофункціональних ветеранських місць поховань. І це не рахуючи пів тисячі різних регіональних служб у всій країні, які займаються виключно соцзабезпеченням та підтримкою ветеранів. Американська система реабілітації орієнтується як на фізіологічне відновлення військових, так і на надання групових та індивідуальних консультацій їхнім родинам. Соціальний працівник у цьому випадку стежить за дотриманням прав військового, наприклад, за отриманням належного та своєчасного лікування, та надає необхідну підтримку як ветерану, так і його сім'ї. Особливу увагу приділяють фізіотерапії ветеранів та військовослужбовців. Повернути людям їхнє життя допомагають фізіотерапевти, ерготерапевти і лікарі, що спеціалізуються на реабілітації, протезуванні та ортопедії. Фізіотерапевти оглядають кожну людину та розробляють план лікування¹⁶.

4. Дослідження практики розвитку реабілітаційних центрів для військовослужбовців

На сьогодні у зв'язку з продовженням військової агресії на території України збільшується кількість учасників бойових дій, які потребують медичної та психологічної реабілітацію, з чим існуючій системі медичних установ з яких тільки частина мають реабілітаційні відділення важко впоратись. Тому наразі потрібно взяти мову про цілісну медико-психологічну реабілітацію (або допомогу) і соціальну підтримку військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. Найбільш оптимальним для реалізації завдань системи соціальної реабілітації учасників бойових дій є створення спеціалізованих центрів соціальної реабілітації осіб, які брали участь у бойових діях, ця ідея не є новою, про необхідність їх створення зазначають різні автори¹⁷. Ми погоджуємось, що такі центри зможуть в значній мірі вирішувати весь комплекс проблем соціальної адаптації та реабілітації ветеранів гарячих точок. Центр соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій повинен включати такі напрямки: 1) медичну реабілітацію

¹⁶ Діна Вишневецьки. Як у США повертають до мирного життя солдатів, які повернулися з війни. URL: <https://kp.ua/ua/life/a669399-jak-u-ssha-povertajut-do-mirmohozhittja-soldativ-jaki-povernulisja-z-vijni> (дата звернення: 17 січня 2025 року).

¹⁷ Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення : метод. посіб. / Коkun О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Остапчук В. В. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

військовослужбовців (особливо інвалідів); 2) соціально-психологічну адаптацію військовослужбовців – учасників бойових дій та членів їх сімей у системі ринкових відносин (індивідуальна психологічна та психотерапевтична допомога, групові та індивідуальні форми реабілітації); 3) соціально-психологічну підтримку військовослужбовців і членів їх сімей (з цією метою повинна бути організована робота кімнати психологічного розвантаження при центрах); 4) освітню діяльність (профконсультування, первинна або додаткова професійна освіта, підвищення кваліфікації за цивільними спеціальностями, професійна перепідготовка); 5) сприяння в працевлаштуванні: створення банку вакансій робочих місць на ринку праці, підтримання зв'язків з роботодавцями; 6) соціально-правовий захист (координація дій центру з військкоматами, військовими частинами, службами зайнятості, навчальними центрами, юридичне консультування; підтримка підприємництва, участь у створенні і реалізації систем соціального захисту).

Наразі в Україні підписані контракти з 20 реабілітаційними закладами, які здійснюють в першу чергу медичну реабілітацію військовослужбовців, здебільшого психологічна реабілітація військовослужбовців проходить в приватних реабілітаційних центрах або у відділеннях реанімації військових, які створені в обласних та районних лікарнях, але переважно за рахунок приватних (спонсорських) коштів. Зразковим прикладом застосування повноцінних різнопланових методик реабілітації військовослужбовців є діяльність Національного центру реабілітації «НЕЗЛАМНІ» (Unbroken Ukraine) у місті Львові в якому кваліфіковану медичну допомогу отримали понад п'ять тисяч українців, зі спектром надання послуг від протезування до фізичної, психологічної та психосоціальної реабілітації постраждалих. Що стосується приватної ініціативи щодо створення реабілітаційних центрів для військових, то надзвичайним прикладом є спільний проект Віктора та Олени Пінчуків RECOVERY (Відновлення), який зосереджений на створенні національної мережі реабілітаційних центрів для поранених бійців, реабілітації поранених бійців у партнерських приватних медичних клініках, направлення тяжкопоранених військових і цивільних осіб за кордон для комплексного протезування. На сьогодні проект нараховує 10 реабілітаційних центрів для військових створених на базі державних медичних закладів, тут встановлено сучасне фізіотерапевтичне обладнання, зали фізичної реабілітації оснащені інноваційним устаткуванням із віртуальною реальністю, яке забезпечує зворотний зв'язок із пацієнтом, комплекс тренажерів і апаратів для реабілітації покриває весь спектр можливих функціональних порушень пацієнтів (зокрема отриманих унаслідок

мінно-вибухових травм) і на високому технологічному рівні допомагає відновлювати їх¹⁸.

Ще одним важливим фактором успішної реабілітації військово-службовців є забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації, яке частково покладається на органи місцевого самоврядування, які окрім того, що мають сприяти створенню на базі районних, міських лікарень реабілітаційних відділень, також погоджують право військово-службовця на отримання допоміжних засобів реабілітації та забезпечують фінансування програм їх отримання. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2012 року № 321 «Про затвердження Порядку забезпечення допоміжними засобами реабілітації (технічними та іншими засобами реабілітації) осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю та інших окремих категорій населення і виплати грошової компенсації вартості за самостійно придбані такі засоби, їх переліку» військовослужбовець, який отримав поранення та для подальшого лікування або реабілітації потребує допоміжних засобів реабілітації – протезно-ортопедичні вироби, у тому числі ортопедичне взуття; спеціальні засоби для самообслуговування та догляду; засоби для пересування; допоміжні засоби для особистої рухомості, переміщення та підйому; меблі та оснащення; спеціальні засоби для орієнтування, спілкування та обміну інформацією має подати до структурних підрозділів з питань соціального захисту населення районних, районних у м. Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах рад або до центрів надання адміністративних послуг заяву про забезпечення засобом реабілітації або виплату компенсації за формою, затвердженою Мінсоцполітики, у паперовій формі або через електронний кабінет особи або через Єдиний державний веб-портал електронних послуг.

5. Соціалізація військових ветеранів у форматі ветеранських хабів як чинник зміцнення національної безпеки.

Соціальна адаптація (соціалізація) учасників бойових дій – це один із найважливіших напрямків діяльності органів державної влади щодо створення та реалізації програм соціального захисту бійців, збереження або відновлення фізичного та психологічного здоров'я учасників бойових дій, досягнення ними соціально-психологічного

¹⁸ Реабілітація поранених бійців: Проект Віктора та Олени Пінчуків RECOVERY (Відновлення). URL: <https://recoveryua.org> (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

благополуччя та вжиття заходів адаптації до діяльності в мирних умовах звичайного життя.

Створення сучасної системи соціальної реабілітації військово-службовців в Україні є невід’ємною складовою державної політики в умовах збройного конфлікту та з урахуванням післявоєнного періоду.

Нормативно-правовими актами, якими в тій чи іншій мірі визначають загальні засади здійснення соціальної реабілітації військово-службовців є: «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»¹⁹, «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»; Постанова КМУ від 21 червня 2017 р. № 432 «Про затвердження Порядку організації соціальної та професійної адаптації учасників антитерористичної операції, осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та постраждалих учасників Революції Гідності»²⁰, Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 р. №1175 «Деякі питання Міністерства у справах ветеранів»²¹ та ін.

В той же час слід засвідчити, що жодних спеціальних норм щодо соціальної реабілітаційної діяльності з цією категорією військово-службовців чинним законодавством не передбачено, не розробленими та не затвердженими на рівні інструктивних документів (норм) залишаються методики соціальної реабілітації військовослужбовців. Наразі цю нішу займають методичні розробки, які розроблені спеціалістами у сфері психології переважно в межах грантових проєктів та впроваджуються як експериментальні моделі реабілітації військово-службовців в окремих реабілітаційних центрах, знову з таки створених за підтримки громадських організаторів – донорів. Таким чином слід констатувати що єдиного правового та організаційно-методичного державного механізму впровадження методик реабілітації військово-

¹⁹ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425.

²⁰ Про затвердження Порядку організації соціальної та професійної адаптації учасників антитерористичної операції, осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та постраждалих учасників Революції Гідності, членів сімей загиблих (померлих) таких осіб : Постанова Каб. Міністрів України від 21.06.2017 р. № 432: станом на 12 берез. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-2017-п#Text>

²¹ Деякі питання Міністерства у справах ветеранів: Постанова Каб. Міністрів України від 27.12.2018 р. № 1175: станом на 16 квіт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2018-п#Text>

службовців не впроваджено, що потребує однозначного концептуального рішення та впровадження в Державній програмі реабілітації військовослужбовців.

Наразі однією з ефективних організаційних форм комплексної програми соціальної реабілітації (адаптації) ветеранів війни є створення та діяльність ветеранських хабів.

Ветеранські хаби – це центри, які об'єднують різноманітні соціальні, психологічні та правові послуги для ветеранів та їхніх родин. Вони стають майданчиками для комунікації, обміну досвідом, розвитку особистих і професійних навичок. Ветеранські хаби надають широкий спектр послуг, зокрема психологічну підтримку, юридичні консультації, допомогу у працевлаштуванні, сприяють розвитку підприємницької діяльності серед ветеранів, впроваджують програми спортивної реабілітації та займаються національно-патріотичним вихованням.

Міжнародний досвід показує, що ветеранські хаби є ефективним інструментом соціальної адаптації. Зокрема, в країнах, таких як США, Великобританія та Австралія, ці центри працюють за принципом інтегрованих послуг, що включають медичну допомогу, психологічну реабілітацію та професійну адаптацію. Наприклад, в США існує мережа «Veterans Affairs», яка забезпечує ветеранів комплексними послугами в рамках спеціалізованих центрів, а також створює можливості для соціальної реабілітації та інтеграції, шляхом взаємодії бізнесу, профільних громадських організацій та Міністерства у справах ветеранів США засобом відкриття і підтримки центрів соціальної реабілітації військових²².

Варто погодитись з дослідниками цього питання, які визначають основну мету, завдання та напрямки діяльності ветеранських хабів, до яких слід віднести: «1) психологічна підтримка, яка важлива оскільки після повернення з фронту багато ветеранів стикаються з травмами, такими як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) і проведення психологічних консультацій, терапій та груп підтримки, які часто проводяться в рамках хабів, допомагають ветеранам впоратися з емоційними травмами та соціальними бар'єрами, що виникають через відсутність адекватної підтримки; 2) соціалізація та взаємопідтримка, адже ветеранські хаби є місцем зустрічей для тих, хто має спільний досвід участі в бойових діях, відповідно обмін досвідом, спільні заходи та проекти сприяють розвитку мережі підтримки, що дозволяє ветеранам не відчувати себе ізольованими. Це важливий

²² Veteran Hub. URL: <https://pinchukfund.org/en/projects/18978> (дата звернення: 10.02.2025).

елемент соціальної безпеки, оскільки сильна спільнота дозволяє знизити ризик депресії, самотності та інших негативних емоційних переживань; 3) трудова реінтеграція та професійне навчання. Однією з головних проблем ветеранів є повернення до цивільного життя, особливо в аспекті працевлаштування. Ветеранські хаби надають можливості для підвищення кваліфікації, навчання нових професій або адаптації до змін на ринку праці, що дозволяє ветеранам знайти нові джерела доходу, що сприяє їхній фінансовій безпеці та незалежності, завдяки цим ініціативам вони можуть не тільки відновити фінансове становище, але й відчувати себе корисними членами суспільства; 4) юридична та правова допомога. Ветерани часто стикаються з правовими труднощами, такими як питання отримання статусу ветерана, компенсацій, соціальних виплат та пенсій. Ветеранські хаби мають у своєму штаті юристів, які допомагають ветеранам вирішувати правові питання, що значно підвищує їхню правову захищеність. Вони можуть отримати кваліфіковану допомогу в оформленні необхідних документів, що, безумовно, є частиною соціальної безпеки ветеранів; 5) фізичне здоров'я та реабілітація. Багато ветеранів потребують медичної допомоги для лікування фізичних травм, отриманих під час бойових дій. Ветеранські хаби часто співпрацюють з медичними установами, організовують медичні огляди, фізіотерапію та інші види медичних послуг, що допомагає ветеранам швидше відновлювати фізичне здоров'я та знижує їхню залежність від державних медичних установ, що може бути особливо важливим в умовах обмежених ресурсів»²³.

Розвиток системи ветеранських хабів в Україні почався ще у 2018 році. Перший Veteran Hub був відкритий у м. Київ у 2018 році як адміністративний центр соціально-психологічної та правової підтримки з освітньою платформою для проведення заходів для ветеранів, їхніх родин та суспільства загалом. І до сьогодні Veteran Hub надає централізовані послуги ветеранам, працівникам силових структур (поліції та рятувальникам), їхнім рідним та близьким, членам сімей військових та сімей зниклих безвісти, заручників та жертв війни. Veteran Hub об'єднує низку громадських організацій, які надають психосоціальні послуги, зберігаючи власну організаційну та комунікаційну ідентичність»²⁴.

²³ Горбата Л.П. Ветеранські хаби (простори) як інструмент соціальної безпеки ветеранів та членів їх сімей. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2024. № 11. С. 1–19.

²⁴ Соціальна адаптація ветеранів війни та членів їхніх сімей: Національна соціальна сервісна служба України. URL: <https://nssu.gov.ua/news/sotsialna-adaptatsiia-veteraniv-viiny-ta-chleniv-ikhnikhsimei> (дата звернення: 10.02.2025).

Наразі ветеранські хаби активно створюються та ефективно діють майже в усіх регіонах України, однак слід зауважити, що і досі їх діяльність підтримується переважно волонтерами, відповідно їх діяльність потребує такої більшої державної підтримки, яка має проявлятися в наступному: 1) вивченні зарубіжного досвіду існування таких центрів країнах, які мають досвід участі військових у воєнних діях, його узагальнені та адаптації в Україні; 2) розробки дієвих програм організації їх діяльності в Україні; 3) забезпечення ефективної взаємодії держави, бізнесу і профільних громадських організацій в їх створенні та діяльності; 4) забезпечення просвітницької роботи необхідності їх діяльності та відповідно реклаमाції їх діяльності; 5) узгодження програм державно-приватного партнерства щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення їх діяльності; 6) залучення ветеранських хабів до реалізації програм соціальної підтримки, надання психологічної допомоги, сприяння працевлаштуванню, організації спортивних заходів, підтримки підприємництва, національно-патріотичного виховання, розвитку громадянського суспільства тощо.

В підсумку зазначимо, що слід врахувати, що проблема соціальної реабілітації (адаптації) для ветеранів стане ще більш актуальною після завершення бойових дій, і коли ветерани повернуться до своїх родин, в свої міста та інші населені пункти, тобто в мирне життя, постане нагальне питання їх соціалізації, а саме за такими напрямками: психологічна адаптація, працевлаштування, забезпечення житлом, відбудова відносин в сім'ї та визначення подальшого соціального становища. І саме волонтерські хаби можуть стати тою організаційною структурою з яких і розпочнеться системна робота по соціальній реабілітації (адаптації) військових, які повернулись з війни. У зв'язку з цим державі, уряду та профільному міністерству спільно з правоохоронними органами, волонтерами та міжнародними гуманітарними організаціями слід уже сьогодні розвивати систему ветеранських хабів, вибудовувати організацію їх роботи.

Для дієвого функціонування системи реабілітації військово-службовців в Україні доцільно вжити ряд заходів: по-перше, необхідно розробити програми комплексної реабілітації військовослужбовців до розробки яких залучити команду фахівців, яку очолюватиме лікар з фізичної та реабілітаційної медицини, і до якої, за потреби, входитимуть лікарі вузьких спеціальностей відповідно до захворювання пацієнта (кардіолог, травматолог, невропатолог тощо), фахівець з фізичної терапії, фахівець з ерготерапії, а також, при потребі, соціолог, психолог, педагог, юрист, які мають діяти комплексно з взаємною узгодженістю; по-друге, необхідно нормативно урегулю-

вати принципи роботи реабілітаційної команди, її повноваження, місце й функції в системі реабілітації як одного з ключових суб'єктів системи реабілітації; при розробці планів реабілітації пацієнта від етапу надання невідкладної медичної допомоги до амбулаторно-поліклінічного та санаторно-курортного етапів, доцільно враховувати міжнародні стандарти (протоколи) реабілітації; по-третє, організаційно-правові засади впровадження методик реабілітації військовослужбовців доцільно врегулювати в Державній програмі реабілітації військовослужбовців; по-четверте, необхідно перепрофілювання ряду закладів охорони здоров'я у реабілітаційні центри, або створення в міських (районних) закладах освіти повноцінних реабілітаційних відділень з можливістю окремого; по-п'яте підвищити рівень престижності професії фахівця у сфері реабілітації та розширити державні замовлення в ЗВО щодо підготовки таких спеціалістів.

АНОТАЦІЯ

В статті досліджено правові засади, систему методик та передові світові практики реабілітації та соціалізації військових ветеранів як чинник зміцнення національної безпеки.

Встановлено, що проблема соціальної реабілітації (адаптації) для ветеранів стане ще більш актуальною після завершення бойових дій, і коли ветерани повернуться до своїх родин, в свої міста та інші населені пункти, тобто в мирне життя, постане нагальне питання їх соціалізації, а саме за такими напрямками: психологічна адаптація, працевлаштування, забезпечення житлом, відбудова відносин в сім'ї та визначення подальшого соціального становища. Обгрунтовано, що саме волонтерські хаби можуть стати тою організаційною структурою з яких і розпочнеться системна робота по соціальній реабілітації (адаптації) військових, які повернулись з війни. Зазначено про необхідність державі, уряду та профільному міністерству спільно з правоохоронними органами, волонтерами та міжнародними гуманітарними організаціями слід уже сьогодні розвивати систему ветеранських хабів, вибудовувати організацію їх роботи.

Визначено, що для дієвого функціонування системи реабілітації військовослужбовців в Україні доцільно вжити ряд заходів: по-перше, необхідно розробити програми комплексної реабілітації військовослужбовців до розробки яких залучити команду фахівців, яку очолюватиме лікар з фізичної та реабілітаційної медицини, і до якої, за потреби, входитимуть лікарі вузьких спеціальностей відповідно до захворювання пацієнта (кардіолог, травматолог, невропатолог тощо), фахівець з фізичної терапії, фахівець з ерготерапії, а також, при потребі, соціолог, психолог, педагог, юрист, які мають діяти комплексно

з взаємною узгодженністю; по-друге, необхідно нормативно урегулювати принципи роботи реабілітаційної команди, її повноваження, місце й функції в системі реабілітації як одного з ключових суб'єктів системи реабілітації; при розробці планів реабілітації пацієнта від етапу надання невідкладної медичної допомоги до амбулаторно-поліклінічного та санаторно-курортного етапів, доцільно враховувати міжнародні стандарти (протоколи) реабілітації; по-третє, організаційно-правові засади впровадження методик реабілітації військово-службовців доцільно врегулювати в Державній програмі реабілітації військовослужбовців; по-четверте, необхідно перепрофілювання ряду закладів охорони здоров'я у реабілітаційні центри, або створення в міських (районних) закладах освіти повноцінних реабілітаційних відділень з можливістю окремого; по-п'яте підвищити рівень престижності професії фахівця у сфері реабілітації та розширити державні замовлення в ЗВО щодо підготовки таких спеціалістів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Воєнно-медична доктрина України: постанова Кабінету міністрів України від 31.10.2018 № 910. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/910-2018%D0%BF#Text>. (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

2. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>. (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII (зі змінами від 03.07.2020 № 720-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>. (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

4. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425.

5. Про затвердження Інструкції про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медикопсихологічної реабілітації у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 04.11.2016 № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1538-16#p12> ((дата звернення: 17 лютого 2025 року).

6. Про затвердження Порядку організації соціальної та професійної адаптації учасників антитерористичної операції, осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та постраждалих учасників Революції Гідності, членів сімей загиблих (померлих) таких осіб : Постанова Каб. Міністрів України від 21.06.2017 р. № 432: станом на 12 берез. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-2017-п#Text>

7. Деякі питання Міністерства у справах ветеранів: Постанова Каб. Міністрів України від 27.12.2018 р. №1175: станом на 16 квіт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2018-п#Text>

8. Звіт центру здоров'я за 2024 (форма №51) : Офіційний сайт Центру громадського здоров'я МОЗ України. URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/statdanMMXIX.html> (дата звернення: 17 лютого 2025 року).

9. Реабілітація військовослужбовців в Україні. Загальні проблеми та особливості організації під час воєнного стану. Київ : ВД «Професіонал», 2022. 406 с.

10. Колесніченко О. С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців : монографія. Харків : ФОП Бровін О. В., 2018. 488 с.

11. Куркова К. М., Луценко-Миськів Л. І. Правове регулювання реабілітації військовослужбовців. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2024. № 1 (83) том 2. С. 53–58.

12. Литвин Н. А., Кочугур І. В. Нормативно-правове регулювання медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців внаслідок воєнних конфліктів. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2023. С. 237–240. URL: http://lsei.org.ua/9_2023/57.pdf

13. Баско А. В., Собакарь А. О., Миронюк С. А. Методики реабілітації військовослужбовців, стан функціонування та розвиток реабілітаційних центрів як один із напрямів діяльності органів місцевого самоврядування. *Rehabilitation & Recreation : науковий журнал*. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Том 18, № 1. 240 с. С. 78–94.

14. O. Sokolova, N. Vasiuk, Y. Radysh, Rehabilitation service: terminology, classification, features and principles (the issue of state regulation rehabilitation of the armed forces ukraine). *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 23. С. 148–154.

15. Кокур О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Остапчук В. В. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення: *методичний посібник*. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

16. Бриндіков Ю. Л. Організаційно-педагогічні умови дієвості реабілітаційної діяльності з військовослужбовцями Збройних Сил України, що приймали участь у бойових діях. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : «Педагогіка і психологія»*. Дніпропетровськ : Приватний вищий навчальний заклад «Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля», 2018. С. 69–75.

17. Вдовіченко Оксана, Соколова Ірина, Педченко Олександра, Степанова Сніжана, Фролова Ольга. Психологічна реабілітація і супровід ветеранів війни: досвід Ізраїлю. *Zeszyty naukowe wyższej*

szkoły technicznej w katowicach. 2023, nr 16. S. 107–118. doi: 10.54264/0066.

18. Осьодло В. І., Хміляр О. Ф. Психологічна допомога військово-службовцям: досвід армії Ізраїлю. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Київ. 2016. С. 80–83.

19. Діна Вишневськи. Як у США повертають до мирного життя солдатів, які повернулися з війни. URL: <https://kp.ua/ua/life/a669399-jak-u-ssha-povertajut-do-mirnoho-zhittja-soldativ-jaki-povernulisja-z-vijni>. (дата звернення: 17 січня 2025 року).

20. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення : метод. посіб. / Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Остапчук В. В. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

21. Реабілітація поранених бійців: Проект Віктора та Олени Пінчуків RECOVERY (Відновлення). URL: <https://recoveryua.org>_(дата звернення: 17 лютого 2025 року).

22. Veteran Hub. URL: <https://pinchukfund.org/en/projects/18978> (дата звернення: 10.02.2025).

23. Горбата Л. П. Ветеранські хаби (простори) як інструмент соціальної безпеки ветеранів та членів їх сімей. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2024. № 11. С. 1–19.

24. Соціальна адаптація ветеранів війни та членів їхніх сімей: Національна соціальна сервісна служба України. URL: <https://nssu.gov.ua/news/sotsialna-adaptatsiia-veteraniv-viiny-ta-chleniv-ikhnikhsimei> (дата звернення: 10.02.2025).

Informatio about authors:

Morhunov Oleksandr Anatoliyovych,

Doctor of Law, Professor,

Rector of Dnipro State University of Internal Affairs

26, Science Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-2259-3620>

Shvets Dmytro Volodymyrovych,

Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine,

Rector of Lviv State University of Internal Affairs

26, Gorodotska str., Lviv, 79007, Ukraine

<http://orcid.org/0000-0002-1999-9956>